

Eseu

Orizonturile cunoașterii și vocile ideologiei: perspective asupra sensurilor modernității

de Alexandru JĂDĂNEANȚ

Privită la scară mare, istoria umanității relevă numeroase caracteristici particulare și o dinamică greu de cuprins chiar și în cele mai elaborate demersuri științifice. De fapt, pentru a înțelege într-o manieră adecvată resorturile schimbării în colectivități umane este nevoie de instrumente analitice bine calibrate, dar și de o oarecare clarviziune în stabilirea obiectivelor. Numeroase școli de gândire au încercat să decripteze natura umană pornind de la evoluția în timp a societăților și au construit pas cu pas o sferă a cunoașterii din ce în ce mai cuprinzătoare și accesibilă unui număr tot mai ridicat de indivizi. Cunoașterea, văzută ca termen generic, are o puternică dimensiune inițiativă și nu se lasă ușor circumscrisă altfel decât relațional. Ea se înțelege așadar prin stabilirea unor repere concrete precum izvoarele, obiectivele, tipurile sau metodele care îi sunt opozabile. Dincolo de valențele sale epistemologice, cunoașterea reprezintă și un construct social negociat și renegociat constant între diferite grupuri constituite adesea în ierarhii ale puterii.

Legătura dintre sfera cunoașterii și diferitele ipostaze ale puterii este un fapt transistoric. Puterea politică prin excelență și-a manifestat dintotdeauna tendințele de a instrumentaliza actul cunoașterii transformându-l de multe ori în element legitimator. Din acest punct de vedere cunoașterea și derivatele sale conceptuale reprezintă și o formă de autoritate primară pe care se construiește un întreg instrumental al puterii. Relația dintre formele cunoașterii și autoritatea (nu doar politică) este una complexă și se cere analizată pornind de la mai multe cadre interpretative. În primul rând, fenomenul cunoașterii constituie un fapt antropologic în măsura în care presupune transferul unor seturi întregi de caracteristici socioculturale între generații care pot să facă parte din aceleași micro sau macro colectivități. Cu alte cuvinte transferul cunoașterii presupune și o formă

de transmitere a elementelor culturale și contribuie în felul acesta la păstrarea și dezvoltarea în timp a identităților colective¹. În al doilea rând, structurarea surselor de cunoaștere (și implicit accesul la ele) indică alcătuirea claselor sociale și relațiile dintre ele. Mai mult decât atât, cadrele ierarhice de putere identificabile de-a lungul timpului în diferite societăți ne ajută să înțelegem inclusiv dinamica grupurilor elitare și implicit ipostazele autorității. Nu în ultimul rând cunoașterea reprezintă un ingredient esențial pentru progres și emancipare, iar interfața ei recentă accelerează procese de mare anvergură precum cel al globalizării.

Rolul cunoașterii în sistemele socio-politice a fost cu siguranță unul important. Prin variate procese de instituționalizare ipostazele cunoașterii au căpătat o formă

¹ Claes Ryn, „Democracy as an ethical problem: a philosophy of politics and community”, în Paul Peachey (et al.) *National*

Identity as an Issue of Knowledge and Morality, CRVP, Washington, 1994, p. 214.

domenială, și-au găsit matricea paradigmatică potrivită și au produs plusvaloare pe diferite paliere ale vieții sociale. Totuși, nu a putut trece neobservat faptul că dimensiunea cunoașterii altoită pe diferitele niveluri ale vieții publice a generat, dincolo de incontestabilele binefaceri, și multe paradoxuri. Putem aduce în discuție, cu titlul de exemplu, paradoxul informației. Deși omenirea trăiește într-o eră a informației găsim concomitent numeroase efecte ale dezinformării sistemice. Corelația dintre cunoaștere și informație este una firească pe fondul potențării reciproce și al potențialului emancipator. Cu toate acestea, aspectele pozitive nu se generează automat. Ele trebuie să găsească un echilibru relativ stabil (în timp) și să fie internalizate într-o manieră coerentă de categorii cât mai largi ale populației. În linii mari, dezvoltarea vectorilor informaționali nu asigură nemijlocit dezvoltarea sferei cunoașterii pe coordonate dezirabile social.

Această ambivalență fundamentală, care cuprinde relația dintre informație și cunoaștere, reprezintă o cheie interpretativă importantă pentru înțelegerea lumii în care trăim și a proceselor care o guvernează. Progresul civilizațional (înțeles la modul generic prin majoritatea ipostazelor sale) este inseparabil legat de sfera cunoașterii și de caracterul universalizator al valorilor care îl însoțesc. Tocmai acest potențial de universalizare se cere perceput ca fiind baza pe care, mai ales în ultimul secol, s-a putut construi o cultură a cunoașterii (științifice)². Dacă ne propunem să vedem cunoașterea științifică drept o construcție culturală cu potențial integrativ pentru diversele poziționări antagonizante din spațiul global, vom putea ajunge treptat și la constatarea

conform căreia valorile esențiale într-o lume din ce în ce mai interdependentă, precum toleranța, statul de drept, emanciparea sau democratizarea pot fi cultivate și consolidate cel mai bine doar într-o logică a raționalității științifice. În aceeași linie argumentativă putem vedea și alte beneficii ale internalizării factorului coagulant presupus de sfera cunoașterii. Dintre acestea, combaterea subdezvoltării și inechității ar putea fi considerate importante având în vedere predispozițiile spre situații de conflict ce derivă din prezența lor sistemică. Aceste ultime aspecte sunt, desigur, inseparabil legate de o amplă dezbateră pe tema factorilor ideologici care generează și întrețin dezechilibrele sociale construite pe faliile subdezvoltării. În ultimele decade nu au lipsit dezbateri consistente aflate la intersecția dintre cunoaștere, subdezvoltare și politică/ideologie. Conceptul de „cunoaștere a indigenței”³, considerat a avea o importantă încărcătură politică⁴, a resemantizat și reinterpretat o mare parte a ipostazelor sociale asociate subdezvoltării, contribuind astfel la rafinarea abordărilor din literatura de specialitate chiar dacă pe alocuri a predispus și la unele interpretări unilaterale tributare discursului ideologizant⁵. În linii mari relația dintre cunoaștere (văzută ca proces generator de progres) și ideologie (văzută în special ca instrumentalizare politică a unor stări de fapt determinate istoric) s-a caracterizat prin ambivalență și asimetrie. Vorbim în primul rând de caracterul militantist și programatic pe care îl au ideologiile în raport cu forma mult mai puțin revendicativă și asumat dubitativă pe care o presupun discursurile cunoașterii. Cunoașterea (științifică) se remarcă prin deschidere față de

² Igal Galili, *Scientific Knowledge as a Culture. The Pleasure of Understanding*, Springer Nature Switzerland AG, 2021, p. 248.

³ Alice O'Connor, *Poverty knowledge: social science, social policy and the poor in twentieth-century U.S. History*, Princeton University Press, 2001, p. 10. (Traducerea

„cunoașterea indigenței” din originalul „poverty of knowledge” aparține autorului).

⁴ *Ibidem*.

⁵ Loïc Wacquant, *The Invention of the “Underclass” A Study in the Politics of Knowledge*, Polity Press, 2022, p. 80.

alteritate și pluralism valoric în timp ce ideologiile pot căpăta ușor mutații totalitare. În al doilea rând, asimetria între cele două concepte poate fi observată prin prevalența ipostazelor ideologice în spațiul public, comparativ cu impactul cunoașterii care a fost mult mai redus de-a lungul vremii. Ideologiile totalitare au manifestat adesea pretențiile științificității instrumentalizând cunoașterea și transformând-o în vector legitimator. Cu alte cuvinte, omenirea a asistat de-a lungul vremii la un proces mai puternic de influențare a cunoașterii prin factorii ideologice decât la procese de „îmblânzire” a ideologiei prin mecanismele cunoașterii. Prin urmare, se impune o diferențiere între cele două sfere pornind de la misiunea pe care raționalitatea științifică o presupune: „Nevoia de a separa cunoașterea de politică ori teoria de ideologie este în general văzută ca una dintre misiunile de bază ale științelor”⁶.

Dincolo de nevoia delimitării acestor sfere conceptuale pe criterii menite să faciliteze tipare de înțelegere bazate pe categorii, există și aspecte, cel puțin la fel de relevante, care scot la iveală numeroase intersecții ideatice și interdependențe sistemice, mai mult sau mai puțin vizibile în istoria complexe relații dintre cunoaștere (științifică) și ideologie (politică). Asemenea interdependențe și condiționări reprezintă una dintre părțile cele mai interesante ale modernității, cel puțin în spațiul occidental. Dinamica ideilor care a stat la baza acumulărilor din sfera cunoașterii a facilitat, mai mult sau mai puțin direct, o diversificare a discursului cu valențe științifice. Când spunem diversificare ne referim la procesul prin care propagarea ideilor a marcat gradual și alte domenii decât cele considerate a fi în mod tradițional spații ale ideogeniei precum

teologia ori filosofia. Producerea, promovarea și diversificarea fluxurilor de idei s-a concretizat adesea în ceea ce putem numi fierberea culturală a Occidentului, fenomen care de-a lungul vremii s-a văzut cu intensități diferite. Efervescenta ideilor a cuprins majoritatea aspectelor relevante pentru viața publică, câmpul politic nefăcând, desigur, excepție.

La baza unei asemenea dezbateri se află, dacă ar fi să simplificăm lucrurile, complexa relație dintre știință și ideologie. Asimetriile acestei relații, după cum arătam anterior, au putut fi observate cel mai bine de-a lungul secolului al XX-lea în măsura în care diferite ideologii (dar mai ales cele totalitare) au pretins controlul asupra domeniilor științei. În literatura de specialitate există asumția, destul de larg răspândită, conform căreia ideologia poate interfera cu știința în două moduri diferite: a) prin presiunea pusă pe comunitatea științifică pentru a se obține conformism politic; b) prin ingerințele factorului ideologic în practica științifică⁷. Aceste două aspecte principale reprezintă, desigur, o necesară simplificare a unei realități mult mai complexe. Ideologiile totalitare au la dispoziție suficiente instrumente pentru a-și maximiza anvergura decizională și intervenționistă. Păstrând aceleași cadre ale discuției se poate observa, la o privire ceva mai atentă, că relația dintre știință și ideologia (totalitară) se bazează pe o mare contradicție: „Există un paradox interesant între modul în care regimurile totalitare folosesc știința pe post de adevăr obiectiv, universal și pilon al ideologiei oficiale, pe de o parte (...) iar, pe de altă parte, angajamentul lor pentru principiul conform căruia controlul total trebuie exercitat

⁶ Beate Jahn, „From the politics of knowledge to knowledge of politics”, în Benjamin Martill, Sebastian Schindler (editors) *Theory as Ideology in International Relations. The Politics of Knowledge*, Routledge, New York, 2020, p. 240.

⁷ Pentru detalii privind presiunea ideologică asupra științei vezi: Mark Walker, „Introduction: Science and ideology”, în Mark Walker (editor), *Science and Ideology. A comparative history*, Routledge, New York, 2003, p. 1.

în orice situație, iar știința nu poate fi excepție”⁸. Deși poate părea paradoxală, relația între știință și ideologie funcționează în baza unor principii care de-a lungul vremii și-au dovedit eficacitatea. Este vorba în primul rând despre exercițiul puterii într-un sistem dat și despre modul în care puterea reușește să (sub)ordoneze sau să instrumentalizeze realitățile cotidianului societal nu doar în cheie materială, ci și din perspectivă ideatică. Ideile în general și științele în particular pot exista și se pot dezvolta în forme nealterate (a se înțelege într-o formă quasi-liberă). În schimb modul în care ajung să fie structurate, obiectivele care li se atribuie și felul în care sunt făcute accesibile pentru societate devin, aproape întotdeauna, dependente de o formulă a puterii (politice) mai mult sau mai puțin legitimă. De fapt, dacă admitem faptul că ideologia poate avea și o dimensiune mai puțin (sau deloc) benignă sub forma unei viziuni asupra lumii (Weltanschauung) putem trage concluzia, fie ea și parțială, că ideologia reprezintă principala grilă interpretativă asupra realităților înconjurătoare și un reper axiologic esențial, deopotrivă colectiv și individual. În plan sistemic fenomenul științei și, prin extrapolare, dimensiunea cunoașterii pot deveni dominante în măsura în care sunt atașate unui anumit spațiu geografic și se pot transforma în discurs hegemonic. Pentru lumea non-occidentală acest tip de hegemonie se poate resimți mult mai acut și se înscrie de regulă în logica imperialismului epistemic ce poate fi circumscris la nivelul civilizației apusene în ultimele secole. Umbrirea ideologică (inclusiv pe palierul cunoașterii) devine așadar o consecință a dinamicilor istorice pe termen lung, după cum unii autori nu se feresc să afirme:

„După cinci sute de ani de hegemonie colonială, imperială, economică și informațională, elementele ideologiei occidentale au devenit parte a vocabularelor non-occidentale și a instrumentelor cognitive, descriptive și analitice non-occidentale. Prin urmare, a devenit din ce în ce mai dificilă eliberarea din aceste cadre, chiar și pentru cei care intenționează să dezvolte o viziune alternativă.”⁹. O viziune ceva mai echilibrată se cere însă promovată chiar și în acele situații în care lucrurile par osificate. Ideologiile și ipostazele lor nu reprezintă o stare de fapt anume, ci mai degrabă un proces ce trebuie urmărit pe termen lung. În planul științei/cunoașterii acest proces (dacă ar fi să îl analizăm pornind de la indicatorii discursului hegemonic) este marcat de o dialectică fină între mai sus clamatul imperialism epistemic și totalitatea tentativelor de deconstruire a sa, fapt care în cele din urmă asigură un sănătos climat marcat de pluralism epistemic. Acest din urmă aspect pare bine calibrat pe dinamica mai recentă a fenomenului globalist și merge în tandem cu eforturile de democratizare și emancipare la nivel planetar.

Știința în particular și cunoașterea în general pot fi, așadar, percepute drept vectori ai progresului în pofida instrumentalizărilor la care pot fi supuse de pe poziții ideologice și în contrast cu felurite mișcări obscurantiste ce vremelnice ar putea fi îmbrățișate de anumite grupuri sociale. Miza cunoașterii este inseparabil legată de internalizarea autentică a discursului științific, fapt ce contribuie în ultimă instanță la consolidarea unei lumi plurale și mai deschise spre alteritate.

⁸ Yakov Rabkin, Elena Mirskaya, „Science and totalitarianism: Lessons for the twenty-first century”, în Mark Walker (editor), *Science and Ideology. A comparative history*, Routledge, New York, 2003, pp. 26-27.

⁹ Rolf Petri, *A Short History of Western Ideology*, Bloomsbury, London, 2018, p. 13.